

Vztahovost jako rámec chaosu a řádu sociální duality věku a genderu

Lucie Vidovičová

Vidovičová, Lucie. 2021. Vztahovost jako rámec chaosu a řádu sociální duality věku a genderu / Relationality as a Frame for the Chaos and Order of the Social Duality of Age and Gender. *Gender a výzkum / Gender and Research* 22 (1): 3–15, <http://dx.doi.org/10.13060/gav.2021.015>.

Stárnutí je jedním z největších fenoménů 21. století a genderové aspekty jsou jeho nejvýraznější charakteristikou. Nejenže stárnutí je většinově zkušeností žen, které mají v průměru delší naději na dožití než muži, ale stárnutí *per se* je silně ovlivněno genderem. Až potud se jedná o známá fakta, ale již podstatně méně je známo, co představují pro sociální aktéry a aktérky a v jakém smyslu se jejich aktérská praxe rozvíjí na pozadí různých kulturních a sociálních kontextů.

Stárnutí je nutné vnímat jako celoživotní proces, který je tvořen různorodými komponentami s proměnlivými výsledky. Jednou z výrazných zkušeností stáří je i sociální exkluze, vyloučení. Oproti běžnému porozumění tomuto konceptu v ekonomických pojmech, jako téměř synonymum chudoby a etnicity, Kieran Walsh et al. (2021) zkoumají sociální exkluzi ve vyšším věku z pěti různých pohledů: 1) exkluze prostřednictvím prostoru a komunity, 2) exkluze ekonomická, 3) ze sociálních vztahů, 4) z občanských práv a 5) ze sociálních služeb. Disponibilní výzkumná zjištění ukazují, že rozdílná pohlaví mají odlišné zkušenosti s těmito různými formami exkluze. V případě starších žen je velmi výrazná exkluze ekonomická, jež zejména v kombinaci s dalšími minoritními statusy vede například k vyšším rizikům chudoby především v jednočlenných domácnostech (Vidovičová et al. 2015). Oproti tomu v případě osamělosti jako produktu sociální exkluze ze sociálních vazeb nejsou výsledky jednoznačné. Některé poukazují na výrazně vyšší míru osamělosti u mužů, například v důsledku dřívějších rozvodů, jiné naopak u žen vlivem vdovectví. Rozdílné trajektorie, které ženy a muži ve svém pozdějším životě zakoušejí, tak podtrhují komplexitu souhry věku a pohlaví, jež se vzpouzí jednoduchým interpretacím a výkladovým rámcům. Sociologie, sociální gerontologie, ani studium genderu nejsou v pozici, aby poskytovaly jednoznačné od-

povědi. I když se nám podaří na chvíli vysledovat a otestovat vzájemnou empirickou souvislost mezi dvěma fenomény, učiníme několik kroků do jiného sociokulturního prostředí, uplyne historická etapa, nebo jen využijeme jiný empirický nástroj, a náš model se třese jako příslovečný domeček z karet.

Fluidní komplexita vztahu mezi věkem, pohlavím, genderem, sociálním prostředím, kulturou a časem je jedním z hlavních závěrů monotematického čísla, které tematicky stojí na třech pilířích: gender, věk a vztahovost. Vztahovost je přitom chápána jako konceptuální rámec, jenž zahrnuje jak vztahy interpersonální, niterné, tak vztahy širóce společenské, mezigenerační, a konečně i ty systémové, strukturální, tedy mezi systémy sociálního světa a jeho institucí, mezi koncepty a teoriemi. Texty nás provedou světem vztahů sociálních, rodinných, oblastí vzdělávání i trhu práce, veřejným obrazem i historizujícím kontextem, i vznikajícími teoriemi a modely. Autorky a autoři příspěvků jsou reprezentantkami a reprezentanty deseti zemí, ale ještě více národností, jejich témata se geograficky rozpínají od České republiky přes Litvu, Maltu, jižní Asii až po starověký Řím, řada z nich má ale univerzalisticky globální aspirace, nebo naopak přináší globální koncepty do kulturně specifických prostředí.

Prvním z takových a zároveň jedním ze dvou, které se věnují oblasti rodiny, je text Kateřiny Prášilové. Kateřina je mladou vědkyní, jež zpracovala zřejmě vůbec první českou přehledovou studii na téma prarodin. Fenomén v ČR známý především pracovníkům a pracovnícím sociálních služeb a služeb Orgánu sociálně-právní ochrany dítěte (OSPOD) má významné sociologické kontury a otvírá nové možnosti pohledu na analýzu sociálních rolí pozdějšího věku. Rolemi a rolími očekáváními se zabývá i text Sary Casamayor Mancisor, ale činí tak ve specifickém kontextu starověkého Říma. Analýzou dynamiky vztahů mezi stárnoucími matkami a dospělými dětmi vykresluje obrázek „starých pořádků“, které jsou až překvapivým způsobem relevantní pro dnešní analýzy performance věku a genderu. Typově podobný datový arzenál, tedy literární prameny, využívá i Ieva Stončikaitė ve své analýze produkce vlivné autorky zahraničních bestsellerů Ericsy Jong, česky vyšly například *Strach vzlétnout* (Odeon 1994), *Strach z padesátky: zastavení v půli života* (Eroika 2001), *Desátá múza Sapfo* (Lika Klub 2007). Ieva inspirovaná fascinací feministických studií touto autorkou a revolucí, kterou v 70. letech přinesla prostřednictvím autobiografické beletrie (srov. např. Hogeland 2016), představuje Ericu Jong jako novou názorovou vůdkyni nabízející transformativní narativy stárnutí pomocí vymezení se vůči stárnutí jako úpadku. Jak ale Stončikaitė argumentuje, nečiní tak zcela bezkonfliktně. Stať Ievy Stončikaitė je přitom velmi cenná nejen svými empirickými závěry, ale už i teoretickým úvodem, který nastiňuje vybrané klíčové koncepty oboru věkových studií (*age studies*) (Pickard 2016; Gullette 2004; Katz 2014).

Oproti kvazisoukromým sférám jednotlivce a rodiny se problematikou veřejných domén trhu práce a vzdělávání zabývají stať Radky Dudové a esej Marvina Formosy. Radka Dudová na pozadí profese řidič/ka veřejné dopravy vykresluje vztahy mezi

věkem, pohlavím, genderem a stárnoucím tělem. Vystalý obraz je malován reflexí aktérů a akterek, kteří se často dlouhé roky pohybují v prostředí, jež je plíživě alternováno technologickou změnou na straně jedné a proměnou nesenou jejich vlastní stárnoucí tělesností na straně druhé. Rozhovory s pracovníky a pracovníci ve vyšším středním věku navíc dávají vyniknout někdy velmi subtilním genderovým předpokladům, se kterými jsou nastolovány podmínky výkonu této práce i její velmi praktické každodenní aspekty. Například problematika dostupnosti veřejných toalet ve městech je považována za jednu z klíčových a kulturně průřezových podmínek prostředí přátelského k věku (tzv. *age-friendly environment*; Moulaert, Garon 2016). Pro stárnoucí řidiče a řidičky je součástí přátelskosti vůči věku v jejich pracovním prostředí a lakmusovým papírkem jeho genderovanosti.

Některé texty této kolekce vycházejí z věkové optiky a stárnutí, jiné naopak stavějí na základu studia genderu a pozorují přidanou hloubku nesenou dynamikou věku. Esej Marvinina Formosy je příkladem prvního přístupu, který se kriticky pozastavuje nad absencí feministických a genderových studií v tématu celoživotního vzdělávání. Marvin Formosa je tím, koho bychom nazvali celebritou oboru, a díky svému historickému přehledu reflektuje, že seniorské vzdělávání kvůli své silné feminizaci poskytuje řadu příležitostí pro redefinici poznání o ženském vědění prostřednictvím jeho formalizované formy učení (zejména ve formátu populárních Univerzit třetího věku) a vzdělávání se obecně. Jeho argumenty přicházejí v pravý čas, neboť se znovu otevírá politická debata o významu celoživotního, resp. pozdního vzdělávání a jeho role v aktivním stárnutí, včetně zvládání nových výzev digitalizovaného pracovního trhu 21. století (European Commission 2018). Tyto úvahy budou klíčové v debatách a reflexích nelineárních životních drah, které nás však teprve čekají (Leichsenring 2018).

Pokud Formosa hovoří o ztraceném zájmu, Sehar Ezdi mluví přímo o ztracených ženách. V přísném oborovém pohledu by text obdobného zaměření vyšel spíše v časopise orientovaném na demografii a populační strukturu. Ezdi totiž prezentuje demografickou analýzu vybraných jihoasijských zemí a vysvětluje efekty kohorty a životní dráhy jako zdroje maskulinizace stárnutí. V naší kolekci je ale proto, že efektivně nastavuje zrcadlo našemu běžnému uvažování o stárnutí jako „problému žen“, syčenému již uváděnými rozdíly v naději na dožití (76 let u mužů a 82 u žen při narození; 20 let pro ženy 65leté a 16 let pro stejnou věkovou kategorii mužů) (ČSÚ 2021a) a výsledným poměrem téměř tří žen na jednoho muže ve věkové skupině stoletých a starších (ČSÚ 2021b).

Z jiného empirického i geografického zdroje, a zároveň i s velmi kvalitativně odlišným výsledkem, se na starší muže soustředí i text autorského kolektivu vedeného Sarmitě Mikulionienė. Empirická studie zpracovává kvantitativní výběrové šetření tří baltských států a sleduje koncept sociálního začlenění, ukotvení (*social embeddedness*). Jejich analýzy přicházejí se zajímavým zjištěním, že pohlaví hraje klíčovou úlo-

hu především v extrémních pozicích sociálního zasíťování – tedy mezi těmi, kteří jsou nejméně anebo naopak nejvíce ukotveni v sítích podpory. Oproti běžným obecným teoriím, argumentuje autorský tým, jsou to zejména muži, na které dopadají negativní efekty vyloučení ze sociálních vztahů ve vyšším věku silněji.

Vyloučení ze sociálních vztahů je i nosným tématem textu kolektivu vedeného Marjou Aartsen, kterým celé toto tematické číslo otvíráme. Aartsen se spoluauto-ry se snaží najít způsob, jak vnést určitý řád do genderované komplexity exkluze ze sociálních vztahů, a navrhuje heuristický model. Vyloučení ze sociálních vztahů ve stáří v něm definuje jako situaci, v níž jsou lidé sociálně a emocionálně odpojeni od odpovídající (adekvátní) úrovně intimních vztahů, sociálních sítí, sociální podpory a/ nebo sociálních příležitostí, přičemž gender je jak průřezovým, tak zastřešujícím fakto-rem, který zkušenost sociální exkluze ze vztahů ve vyšším věku ovlivňuje. Argumenty nasbírané Marjou Aartsen mimo jiné upozorňují na to, že individualizované dopady sociální exkluze ze vztahů, jako je osamělost, horší zdraví nebo životní pohoda, jsou zároveň možnými individuálními prediktory vzniku tohoto typu exkluze. Model může pomoci budoucím empirickým studiím, jež se v různých socioekonomických a kul-turních kontextech budou snažit testovat sílu těchto vazeb. V neposlední řadě je už ale i sám model využitelný jako mapa možných cílů intervenčních opatření, pokud se některá ze společností rozhodne proti negativním dopadům sociální exkluze bojovat.

Jsou ale i témata, která se do tohoto tematického čísla nevešla, přestože by byla pro promýšlení věku, resp. stárnutí, genderu a vztahovosti přínosná. Zejména problemati-ka péče, jejího poskytování a přijímání (viz např. Dudová 2018) dává vzniknout otáz- kám, jež celkový obraz genderu v žité realitě stárnoucích nezanedbatelně zvýznam-ňují. Z kapacitních důvodů jsme také vynechali problematiku hluboké sociální změny vyvolané reakcemi na pandemii onemocnění covid-19. Pandemie velmi specifickým způsobem jako tlustý zvýrazňovač odkrývá, jak se jako společnost stavíme k seniorům a seniorkám (Hasmanová Marhánková 2021) a jaké dopady přijímaná opatření mají na generace, rodiny, pečovatele i genderovaný trh práce (Heřmanová 2020). V našem souboru textů chybí i větší pozornost k jinak sociálně gerontologicky extrémně důle-žitému tématu prostoru jako rámci pro pohlaví, gender a vztahy (srov. např. Herbert 2018; Vidovićová et al. 2021). Pozornému čtenáři ani pozorné čtenářce neunikne, že jsme v přehledu genderovaných zkušeností nepřekročili binární hranici a sexuality se dotkli jen okrajově. Téma stárnutí na pozadí LGBTQIA+ zkušenosti se přitom dostá- vá stále více do popředí (Hasmanová Marhánková 2018), stejně jako otázky pohlaví a genderu v kontextu každodennosti. Těm se velmi inspirativním způsobem věnuje podobor kulturní gerontologie, který je charakterizován koncepty, jako je subjektivita a identita, tělo a ztělesnění (*embodiment*), reprezentace a vizualita nebo čas a prostor (Twigg, Martin 2015; Teuscher, Teuscher 2007). V českém kulturním prostředí také tato témata ještě čekají na své důkladnější zpracování.

I přes určitou tematickou selektivitu chce tato monotematická kolekce přispět k zapojení věku do genderových studií a genderu do studií věku a stárnutí. Duální vztah pohlaví a stárnoucího těla i genderu a stárnutí plodí dynamický obraz sociální skutečnosti, v níž jsou budovány mnohohrstevnaté vztahy jedinců, kolektivů, struktur, institucí i idejí. Jak se snažíme ukázat i prostřednictvím našich textů, může vztahovost posloužit jako vhodný teoretický i empirický rámec, díky kterému můžeme sledovat svébytný řád i nestálost těchto dvou zřejmě nejsilnějších lidských charakteristik. Přejeme vám inspirativní čtení a těšíme se na diskusi s vámi nad zveřejněnými texty na našich sociálních sítích: <https://www.facebook.com/GenpathTeam/>.

Věnováno památce Jiřiny Šiklové.

Poděkování

Editorial monotematického čísla „Gender, věk a stárnutí“ byl podpořen projektem „GENPATH: Genderové cesty exkluze v sociálních vztazích ve stáří pohledem životní dráhy“ spolufinancovaným se státní podporou Technologické agentury ČR v rámci Programu ZÉTA. GENPATH je pokračujícím projektem COST ActionROSEnet (CA15122) a součástí projektu GENDER-NET Plus ERANET COFUND, který je financován z programu pro výzkum a inovace Evropské unie Horizon 2020 pod číslem dohody N° 741874. Národní týmy konsorcia byly podpořeny těmito granty: Rakousko (FWF I4210/GNP187), Česko (TA ČR ZÉTA TJ03000002), Irsko (GNP-187), Izrael (MSTS 3-15667), Norsko (NFR 299859), Španělsko (PCI2019-103627), Švédsko (Vetenskapsrådet 2018-00929).

Literatura

- ČSÚ. 2021a. *Veřejná databáze VDB*. Praha: Český statistický úřad. Staženo 6. 6. 2021 (<https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=home>).
- ČSÚ. 2021b. *Demografické ročenky (pramenná díla) 2019–2010*. Praha: Český statistický úřad. Staženo 6. 6. 2021 (https://www.czso.cz/csu/czso/casova_rada_demografie).
- Dudová, R. 2018. Doing Gender and Age: The Case of Informal Elderly Care in the Czech Republic. *International Journal of Ageing and Later Life* 12 (1): 41–73, http://www.ep.liu.se/ej/ijal/2018/v12/i1/325/ijal_325.pdf.
- European Commission. 2018. *EU Policy in the Field of Adult Learning. Education and Training–European Commission*. Staženo 6. 6. 2021 (https://ec.europa.eu/education/policies/eu-policy-in-the-field-of-adult-learning_en).
- Gullette, M. M. 2004. *Aged by the Culture*. Chicago University of Chicago Press.
- Hasmanová Marhánková, J. 2018. Sexualita a stárnutí – Průsečíky ticha. Využití intersekcionálního přístupu při studiu zkušenosti stárnutí LGBT osob. *Gender a výzkum / Gender and Research* 19(2): 55–74, <http://dx.doi.org/10.13060/25706578.2018.19.2.426>.

- Hasmanová Marhánková, J. 2021. Ageismus, věkové rozdělení a zkušenost stáří v době krize: zamyšlení nad společenskými dopady pandemie COVID-19. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 57(2): 143–64, <http://dx.doi.org/10.13060/csr.2021.008>.
- Herbert, A. 2018. How Ageing and Quality of Life Is Influenced by Social Relationships: An Exploration of Rural Midlife Women in Ireland. *Sociální studia / Social Studies* 15(1): 45–64, <http://dx.doi.org/10.5817/SOC2018-1-45>.
- Heřmanová, M. 2020. *Dopady opatření proti pandemii na ženy a muže na trhu práce*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. Staženo 6. 6. 2021 (<https://www.soc.cas.cz/aktualita/dopady-opatreni-proti-pandemii-na-zeny-muze-na-trhu-prace>).
- Hogeland, L. M. 2016. *Feminism and Its Fictions*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Katz, S. 2014. What Is Age Studies? *Age, Culture, Humanities: An Interdisciplinary Journal* (1): 17–23. Staženo 6. 6. 2021 (<https://ageculturehumanities.org/WP/what-is-age-studies/>).
- Leichsenring, K. 2018. *Ageing 4.0 – Towards an Integrated Life-Course Approach to Population Ageing*. Vienna: European Centre for Social Welfare Policy and Research.
- Moulaert, T., S. Garon. (eds.). 2016. *Age-Friendly Cities and Communities in International Comparison: Political Lessons, Scientific Avenues, and Democratic Issues*. Cham: Springer.
- Pickard, S. 2016. *Age Studies*. London: SAGE.
- Teuscher, U., Ch. Teuscher. 2007. Reconsidering the Double Standard of Aging: Effects of Gender and Sexual Orientation on Facial Attractiveness Ratings. *Personality and Individual Differences* 42(4): 631–639, <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2006.08.020>.
- Twigg, J., W. Martin. 2015. The Challenge of Cultural Gerontology. *The Gerontologist* 55(3): 353–359, <http://dx.doi.org/10.1093/geront/gnu061>.
- Vidovičová, L., R. Jahoda, J. Vyhliďal, P. Kofroň, J. Godarová. 2015. *Příjmová chudoba a materiální deprivace seniorů: subjektivní a objektivní pohledy*. Praha: VÚPSV, v.v.i.
- Vidovičová, L., M. Alisch, S. Kümpers, J. Perek-Bialas. 2021. Ageing and Caring in Rural Environments: Cross-National Insights from Central Europe. Pp. 223–236 in K. Walsh, T. Scharf, S. Van Regenmortel, A. Wanka (eds.). 2021. *Social Exclusion in Later Life: Interdisciplinary and Policy Perspectives*. Cham: Springer International Publishing.
- Walsh, K., T. Scharf, S. Van Regenmortel, A. Wanka (eds.). 2021. *Social Exclusion in Later Life: Interdisciplinary and Policy Perspectives*. Cham: Springer International Publishing.

© BY-NC Lucie Vidovičová, 2021.

© BY-NC Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, 2021.

Lucie Vidovičová, Ph.D, je socioložka. Je spoluzakladatelkou CERA – Centra pro výzkum stárnutí, pracovní skupiny Katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Mezi její výzkumné zájmy patří věk, stárnutí a sociální role a moderní technologie ve stárnoucích společnostech. Korespondenci zasílejte na: vidovicova@fss.muni.cz.